

Eskiyeni

ISSN: 1306-6218 e-ISSN: 2636-8536

www.dergipark.gov.tr/eskiyeni

Sayı / Issue: 38 (Mart / March 2019)

Yayıncı / Publisher

Anadolu İlahiyat Akademisi Eğitim ve Yay. Ltd. Şti.
Adına / Owner on behalf of the *Anatolian
Theological Academy* Ankara - TURKEY
Tuncer Namlı
tuncer_namli@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-1230-5568

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Prof. Dr. Murat Demirkol
Ankara Yıldırım Beyazıt Ü., İslami İlimler Fak.
Ankara Yıldırım Beyazıt Univ., Faculty of Islamic Studies
Ankara - TURKEY
mdemirkol@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1770-4288

Editör / Editor

Dr. Abdullah Demir
Ankara Yıldırım Beyazıt Ü., İslami İlimler Fak.
Ankara Yıldırım Beyazıt Univ., Faculty of Islamic Studies
Ankara - TURKEY
abdemir@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7825-6573

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Tevfik Aksoy
tevfik_aksoy@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9199-5610

Veri Girişi / Data Entry

Abdullah Yasir Can / Gülnur Yılmaz

Sosyal Medya / Social Media

Kevser Ünlü

Tasarım / Design

FCR Yayın Reklam Tel: (+90 312.310 08 60)

E-Yayın / Electronic Publication

20 Mart / March 2019
www.dergipark.gov.tr/eskiyeni

Basım Tarihi / Date of Publication

20 Mart / March 2019

Basım Yeri / Place of Publication

SAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd.Şti.
Kazım Karabekir Cad. Uğurlu İş Merk. No: 97/24
İskitler/ANKARA - TURKEY Tel: 0312.341 00 02

Yönetim Yeri ve Adresi / Executive Office

Hacı Bayram Mh. Boyacılar Sk. No: 14/2
Ulus-Altındağ/ANKARA - TURKEY
Tel: (+90 312.311 88 00 pbx)
Faks: (+90 312.311 47 89)
e-mail: eskiyenidergi@gmail.com

Alan Editörleri / Section Editors

Felsefe / Philosophy

Dr. Mehmet Murat Karakaya
Ankara Sosyal Bilimler Ü., Dini İlimler Fak.
*Social Sciences University of Ankara, Faculty of Religious
Education* Ankara - TURKEY
karakayamehmetmurat@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2196-6456

Edebiyat / Literature

Dr. Kenan Özçelik
Ankara Yıldırım Beyazıt Ü., İslami İlimler Fak.
Ankara Yıldırım Beyazıt Univ., Faculty of Islamic Studies
Ankara - TURKEY
ozcelikkenan@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9255-055X

İngilizce / English

Dr. Mehmet Ata Az
Ankara Yıldırım Beyazıt Ü., İslami İlimler Fak.
Ankara Yıldırım Beyazıt Univ., Faculty of Islamic Studies
Ankara - TURKEY
mehmetataaz@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8844-8875

Eğitim / Education

Dr. İshak Tekin
Eskişehir Osmangazi Ü., İlahiyat Fak.
Eskişehir Osmangazi Univ., Faculty of Theology
Eskişehir - TURKEY
ishaktekin05@gmail.com
ORCID: 000-0002-3850-5691

Tarih / History

Dr. İlyas Uçar
Kırıkkale Ü., İslami İlimler Fak.
Kırıkkale Univ., Faculty of Islamic Education
Kırıkkale - TURKEY
ilyasucar@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7125-8995

İlahiyat / Religion

Büşra Betül Pınar
Ankara Yıldırım Beyazıt Ü., İslami İlimler Fak.
Ankara Yıldırım Beyazıt Univ., Faculty of Islamic Studies
Ankara - TURKEY
busrabetulpinar@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0217-8163

Sosyoloji / Sociology

Fatmanur Dikmen
Zonguldak Bülent Ecevit Ü., İlahiyat Fak.
Zonguldak Bülent Ecevit Univ., Faculty of Theology
Zonguldak - TURKEY
fnur227@gmail.com
ORCID: 000-0001-9399-8831

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ömer Özsoy
Goethe Ü. / *Goethe Univ.* - GERMANY
ORCID: 0000-0001-8223-7009

Prof. Dr. Kadir Canatan
İstanbul Sabahattin Zaim Ü.
Istanbul Sabahattin Zaim Univ. - TURKEY
ORCID: 0000-0001-5098-5205

Prof. Dr. Ali Osman Kurt
Ankara Sosyal Bilimler Ü.
Social Sciences Univ. of Ankara - TURKEY
ORCID: 0000-0003-1459-7832

Prof. Dr. Gürbüz Deniz
Ankara Ü. / *Ankara Univ.* - TURKEY
ORCID: 0000-0002-9651-9645

Prof. Dr. İhsan Toker
Ankara Ü. / *Ankara Univ.* - TURKEY
ORCID: 0000-0001-9033-9910

Prof. Dr. Müfit Selim Saruhan
Ankara Ü. / *Ankara Univ.* - TURKEY
ORCID: 0000-0001-8065-3156

Prof. Dr. Murat Demirkol
Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.
Ankara Yıldırım Beyazıt Univ. - TURKEY
ORCID: 0000-0002-1770-4288

Dr. Abdullah Demir
Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.
Ankara Yıldırım Beyazıt Univ. - TURKEY
ORCID: 0000-0001-7825-6573

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Adnan Demircan
İstanbul Ü. / *Istanbul Univ.* - TURKEY

Prof. Dr. Ali Bardakoğlu
KURAMER - TURKEY

Prof. Dr. Ejder Okumuş
Ankara Sosyal Bilimler Ü.
Social Sciences University of Ankara - TURKEY

Prof. Dr. Fuat Aydın
Sakarya Ü. / *Sakarya Univ.* - TURKEY

Prof. Dr. Hicabi Kırılancık
Ankara Ü. / *Ankara Univ.* - TURKEY

Prof. Dr. İsmail Çalışkan
Ankara Ü. / *Ankara Univ.* - TURKEY

Prof. Dr. Mahmut Aydın
Samsun Ü. / *Samsun Univ.* - TURKEY

Prof. Dr. Mehmet Evkuran
Hitit Ü. / *Hitit Univ.* - TURKEY

Doç. Dr. Hatice Toksöz
Süleyman Demirel Ü.
Süleyman Demirel Univ. - TURKEY

Eskiyeni, Anadolu İlahiyat Akademisi tarafından yayımlanmaktadır.

Eskiyeni is published by Anatolian Theological Academy, Ankara / Turkey.

Eskiyeni, yılda iki kez yayımlanan (20 Mart- 20 Eylül) hakemli bir dergidir
Eskiyeni is a peer-reviewed academic journal issued twice a year (20 March – 20 September).

Eskiyeni; Din, Felsefe, Tarih öncelikli olmak üzere Sosyal ve Beşeri Bilimler alanlarında yapılan akademik çalışmaları yayımlar.

Eskiyeni; publishes academic studies primarily in the fields of Religion, Philosophy, History and Social Sciences.

Matbu dergiye, abonelik ile erişilebilmektedir. Online dergi açık erişimdir (CC BY NC ND).

Printed version of Eskiyeni can be accessed by subscription. Electronic version of Eskiyeni is an Open Access.

OAI: <http://dergipark.gov.tr/api/public/oai/eskiyeni/>

Abonelik (2 Sayı): 40,00 TL (Şahıs)- Kurumlar: 50,00 TL-Yurt Dışı: 30,00 EURO

Individual Subscription (2 Issues): 40,00 TL - Institutional Subscription: 50,00 TL - 30,00 EURO

Account Information: Anadolu İlahiyat Akademisi, IBAN: TR700020300002027297000004

Dizinlenme Bilgileri / Abstracting and Indexing

CEEOL: Central and Eastern European Online Library Indexing / Start: 01/01/2013 - Sayı / Issue: 26

Erken Mekki Surelerde ‘Tanrı Tasavvuru’ Üzerine Bir İnceleme

Kadir Canatan

Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi

Sosyal Hizmet Bölümü/Sosyal Hizmet Pr.

Professor Dr., İstanbul Sabahattin Zaim U, Faculty of Health Science

Department of Social Work/Social Work Pr.

Istanbul, Turkey

kadir.canatan@izu.edu.tr

orcid.org/0000-0001-5098-5205

An Investigation on God Concept of the Koranic Texts of Early Mecca Period

Abstract: Throughout history, people and societies have envisioned God in different ways, and they relate to him in accordance with this form of imagination. Sometimes they have compared God to themselves or to other creatures, and sometimes they have isolate it from all things. This paper aims to find out what kind of a God imagination is exhibited in the Mekki passages that descended in the early years of Muhammad's prophethood. For this purpose, 20 Mekki Surahs were selected and subjected to a chronological analysis. In the surahs dealt with by the method of content analysis, it was determined which names were most frequently raised by God, and from this point on, it was determined how the Qur'an wanted to construct a God imagination. The analyzes show that the Qur'an wanted to build a vision of God through the name Lord, especially during the period of Mecca.

Summary: Throughout history, people and societies have envisioned God in different ways, and have formed different kinds of relations with it, depending on the form of imagination. People have sometimes resembled God to themselves or to other creatures and sometimes they have have isolated from everything. In addition to these two imaginations, Ibn Arabi speaks of another imagination: Both an immanent and transcendent God. There are both religious and

Geliş / Received: 09 Kasım / November 2018 **Kabul / Accepted:** 11 Şubat / February 2018

Yayın / Published: 11 Şubat / February 2019

Atıf / Cite as: Canatan, Kadir. “Erken Mekki Surelerde “Tanrı Tasavvuru” Üzerine Bir İnceleme [An Investigation on God Concept of the Koranic Texts of Early Mecca Period]”. *Eskişeni 38 (March 2019): 77-102*

Copyright © Published by Anadolu İlahiyat Akademisi / Anatolian Theological Academy

social consequences of God's immanent and transcendent imagination. The vision of God, which is immanent, brings God from the sky to the earth and likens it to objects. As a result of this analogy, while God is losing His holiness, objects are sanctified and replaced. Probably the source of paganism is based on this procedure. Thereactions to this imagination lead people to another extreme this time. This endpoint is its abstraction from the world. This leads to another problem. Humans have difficulty accessing the isolated God and think about mediators in order to achieve this and sanctify intermediaries.

According to Ibn Arabi, the ideal image of God is to think of him as both immanent and transcendental. In this understanding, God is not known by his essence, but by his attributes he is similar to creatures. This understanding opens up the best way to establish a right relationship with God. Because, this imagination eliminates the potential drawbacks of other imaginations by constructing both a distant and close God imagination.

This article aims to find out what kind of a God imagination is exhibited in the passages of the Meccan surahsthat descended in the early years of Muhammad's prophethood. For this purpose, 20 Meccansurahs were selected and subjected to a chronological analysis. In the surahs dealt with by the method of content analysis, it was determined which names were most frequently raised by God, and from this point on, it was determined how the Qur'an wanted to construct a God imagination. Other verses and data are also included in the Qur'an from time to time to support or clarify these analyzes and interpretations. In doing so, a holistic approach is taken into consideration. In this study, it is not aimed to descend to the sources of exegesis and to work on the subject of commentary. Rather, it is aimed to look at the Qur'an with a social scientific view and to determine what kind of God imagination the Qur'an has put forward. The study should be read and evaluated within these limitations.

The results of the analysis show that the Qur'an wanted to build a vision of God through the name Lord, especially during the period of Mecca. To understand why this is so, it would be meaningful to study their God conception. The Arabs were not alien to the idea of God, but they perceived him as a very far away and abstract God. The Qur'an has chosen the word Lord to change this idea. The Lord is a word that comes from the same background as the word education, and it means that it is like a trainer, a master and a manager. The name of the Lord expresses a reaction to the distant and abstract God understanding of the Meccan pagans. This gives the message that God is close to man. In addition, this name provides an analogy to people. How in the society, the smallest unit from the family and tribe to the city and the state until a manager and moderator, the universe must have a manager!

The analysis shows that the Lord has appeared with four faces of God. First, the Lord speaks to us as a God of Mercy. His blessings are shown by reminding

him of his blessing. Second, God is also a God of Wrath. This adjective seems contradictory to the first, but it is another face. While God gives his right to the just who is righteous in justice, he also shows the face of wrath to the unjust. The rewarding God and the Judgmental God are a continuation of the previous ones. God has promised to reward those who receive gratitude for his opportunities, and that he will judge the people to find justice and justice.

If we make an evaluation in terms of ideal-typical God imaginations, we can say that the Qur'anic messages of the Qur'an want to place the idea of a transcendent and immanent God. Allah is transcendent in nature and cannot be defined, but he is a God who is known in terms of his attributes, who introduces himself and is close to us. This sense of closeness is clearly expressed in the following verse: "We created man and we know all that His own self has given him. Because we are closer to him than his jugular vein." (Qaf 50/16)

It is possible to talk about many forms of immanent understanding of God. In the eastern mystical doctrines, God is the spirit of the universe, and objects are only symbolically showing God. In pagan cultures, God is portrayed as a concrete sculpture or idol and these objects are positioned as mediators. Islam has struggled with the second understanding. But in Qur'anic commentary, there are views close to the first understanding. Some statements in the Qur'an were used by the Sufis to support it. For example, the following verse is shown: "Allah is the Light of the heavens and the earth." (Light 24/35)

Our findings provide not only a way to understand the divine message, but also provide clues as to what kind of a God vision is to be taught in education. Today, with the effect of modern scientific understanding, God is wanted to be expelled from the earth again. Both deism and agnosticism cut God's relationship with the earth and the people, and offer other saints or sacred intermediaries to people who want to reach it. It is vital that a righteous concept of God be taught to save people from these false gods and mediators and to place a belief in pure monotheism.

Keywords: Qur'an, Meccan surahs, God's Image, Allah, Lord.

Erken Mekkî Surelerde 'Tanrı Tasavvuru' Üzerine Bir İnceleme

Öz: Tarih boyunca insanlar ve toplumlar Tanrı'yı farklı biçimlerde tasavvur etmişler ve bu tasavvur biçimine bağlı olarak onunla ilişki kurmuşlardır. Tanrı'yı bazen kendilerine veya başka yaratıklara benzetmişler (teşbih fikri), bazen de onu her şeyden tenzih etmişler ve soyutlamışlardır. Bu makale, Hz. Muhammed'in risaletinin ilk yıllarında inen Mekkî sure ve ayetlerde nasıl bir Tanrı tasavvuru sergilendiğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla ilk inen Mekkî surelerden 20 adet sure seçilmiş ve kronolojik bir analize tabi tutulmuştur. İçerik analizi yöntemiyle ele alınan surelerde, Tanrı'nın en sık hangi isimlerle gündeme geldiği tespit edilmiş ve buradan hareketle Kur'an'ın inşa etmek iste-

diği Tanrı tasavvurunun ne olduğu belirlenmiştir. Yapılan analizler, Kur’an’ın Mekke döneminde, özellikle “Rab” ismi üzerinden bir Tanrı tasavvuru inşa etmek istediğini göstermektedir.

Özet: Tarih boyunca insanlar ve toplumlar Tanrı’yı farklı biçimlerde tasavvur etmişler ve bu tasavvur biçimine bağlı olarak onunla farklı türden ilişkiler kurmuşlardır. İnsanlar, Tanrı’yı bazen kendilerine veya başka yaratıklara benzetmişler (teşbih fikri), bazen de onu her şeyden tenzih etmişler ve soyutlamışlardır. İbn Arabî, bu iki tasavvura ek olarak bir başka tasavvurdan daha bahsetmektedir: Hem içkin hem de aşkın Tanrı tasavvuru. Gerek teşbihi gerekse tenzihi Tanrı tasavvurunun dini ve toplumsal sonuçları bulunmaktadır. Teşbihi Tanrı tasavvuru, Tanrı’yı gökten yere indirmekte ve onu nesnelere benzetmektedir. Bu benzetme işlemi neticesinde Tanrı kutsallığını yitirirken, nesnelere kutsallaştırılmakta ve onun yerine konulmaktadır. Muhtemelen putperestliğin kaynağı bu teşbih işlemine dayanmaktadır. Bu tasavvura yönelik tepkiler, bu kez insanları başka bir uç noktaya götürmektedir. Bu uç nokta, Tanrı’nın her şeyden tenzih edilmesi ve dünyadan soyutlanmasıdır. Bu da başka bir sorunu doğurmaktadır. İnsanlar soyutlanmış Tanrı’ya erişmekte zorlanmakta ve bunu başarabilmek için araçlar düşünmekte ve bu kez de araçları kutsallaştırmaktadır.

İbn Arabî’ye göre ideal olan Tanrı tasavvuru hem içkin hem de aşkın Tanrı anlayışıdır. Bu anlayışta Tanrı zat olarak tenzih edilir, fakat sıfatları itibariyle teşbih edilir. Bu anlayış, ona göre Tanrı ile doğru bir ilişki kurmanın en iyi yolunu açar. Çünkü bu tasavvur hem uzak hem de yakın bir Tanrı tasavvuru inşa ederek, diğer tasavvurların olası sakıncalarını ortadan kaldırır.

Bu makale, Hz. Muhammed’in risaletinin ilk yıllarında inen Mekki sure ve ayetlerde nasıl bir Tanrı tasavvuru sergilendiğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla ilk inen Mekki surelerden 20 adet sure seçilmiş ve kronolojik bir analize tabi tutulmuştur. İçerik analizi yöntemiyle ele alınan surelerde, Tanrı’nın en sık hangi isimlerle gündeme geldiği tespit edilmiş ve buradan hareketle Kur’an’ın inşa etmek istediği Tanrı tasavvurunun ne olduğu belirlenmiştir. Söz konusu analiz ve yorumları desteklemek ya da açıklığa kavuşturmak için zaman zaman Kur’an’da başka ayet ve verilere de yer verilmiştir. Bunu yaparken “Kur’an, Kur’an’ı tefsir eder” anlayışından hareketle bütünsel bir yaklaşım esas alınmıştır. Bu inceleme yapılırken, tefsir kaynaklarına inmek ve konuyu tefsir temelli çalışmak hedeflenmemiştir. Daha çok Kur’an’a sosyal bilimsel bir gözle bakmak ve Kur’an’ın nasıl bir Tanrı tasavvuru ortaya koyduğunu tespit etmek amaçlanmıştır. Çalışmanın bu sınırlılıklar içinde okunması ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

Yapılan analizler, Kur’an’ın Mekke döneminde, özellikle “Rab” ismi üzerinden bir Tanrı tasavvuru inşa etmek istediğini göstermektedir. Bunun neden böyle olduğunu anlamak için onların Tanrı tasavvurunu incelemek anlamlı olacaktır. Araplar “Allah” fikrine yabancı bir toplum değildi, ancak onu âlemden çok uzak

ve soyut bir Tanrı olarak algılıyorlardı. Kur'an bu fikri değiştirmek için Rab kelimesini tercih etmiştir. Rab, terbiye kelimesiyle aynı kökenden gelen bir kelimedir ve terbiye eden, efendi ve yönetici gibi anlamlara gelmektedir. Rab ismi, Mekkeli putperestlerin uzak ve soyut Tanrı anlayışına bir tepkiyi dile getirmektedir. Bununla Tanrı'nın insana yakın olduğu mesajı verilmektedir. Ayrıca insanlara bu isim bir analogi imkânı da sağlamaktadır. Nasıl toplumda, en küçük birim olan aile ve kabileden şehir ve devlete kadar bir yönetici ve terbiye edici bulunuyorsa, evrenin de bir yöneticisi bulunmalıdır!

Yapılan analizler, Rab olarak Tanrı'nın dört yüzüyle insanların karşısına çıktığını göstermektedir. İlk olarak Rab, bir "Rahmet Tanrısı" sıfatıyla bize konuşmaktadır. Onun ne kadar rahmet sahibi olduğu verdiği nimetler hatırlatılarak gösterilmektedir. İkinci olarak Tanrı, aynı zamanda bir "Gazap Tanrısı"dır. Bu sıfat ilkiyle çelişkili görünse de onun bir başka yüzünü ifade etmektedir. Tanrı adaleti gereği haklı olana hakkını verirken, haksız olana da gazap yüzünü göstermektedir. "Ödüllendirici Tanrı" ve "Yargılayıcı Tanrı" öncekilerin bir devamı niteliğindedir. Tanrı, verdiği nimete şükredenleri ödüllendireceğini vaat ederken, hak ve adaletin yerini bulması için insanları yargılayacağını bildirmektedir.

İdeal-tipik Tanrı tasavvurları açısından bir değerlendirme yapılacak olursak, Kur'an'ın Mekki mesajlarının hem aşkın hem de içkin bir Tanrı fikrini yerleştirmek istediğini söyleyebiliriz. Allah, zâtı itibariyle aşkındır ve tanımlanamaz, ancak o sıfatları itibariyle tanınan, kendini tanıtan ve bize yakın olan bir Tanrıdır. Bu yakınlık duygusu şu ayette açıkça ifade edilmiştir: "Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız." (Kâf 50/16).

İçkin Tanrı anlayışının birçok formundan bahsetmek mümkündür. Doğulu mistik öğretilerde Tanrı evrenin ruhudur ve nesnelere sadece sembolik olarak Tanrı'yı gösterirler. Pagan kültürlerde ise Tanrı, somut bir heykel ya da put olarak resmedilir ve bu nesnelere aracı olarak konumlandırılır. İslam, ikinci anlayışla mücadele etmiştir. Ama Kur'an'ın tasavvufi yorumlarında birinci anlayışa yakın görüşler mevcuttur. Kur'an'da bazı ifadeler, bunu desteklemek için sufiler tarafından kullanılmıştır. Sözelimi "Allah, göklerin ve yerin nurudur" (Nur 24/35) ayeti, bu görüşe kaynak teşkil etmektedir.

Elde ettiğimiz bulgular, sadece ilahi mesajı anlamak için değil, eğitimde nasıl bir Tanrı tasavvuru aktarılacağına dair ipuçları da sunmaktadır. Günümüzde modern bilimsel anlayışların etkisiyle Tanrı yeniden yeryüzünden kovulmak istenmektedir. Gerek deizm gerekse agnostisizm, Tanrı'nın yeryüzüyle ve insanlarla ilişkisini koparmakta ve ona ulaşmak isteyen insanlara başka kutsallar ya da kutsal araçlar sunmaktadır. Bu sahte tanrılardan ve araçlardan insanları kurtarmak ve saf tevhid inancını yerleştirmek için doğru bir Tanrı tasavvurunun öğretilmesi hayati önem taşımaktadır.

Anahtar Kavramlar: Kur'an, Mekki Sureler, Tanrı Tasavvuru, Allah, Rab.

GİRİŞ

Tarih boyunca insanlar, kendilerini ve evreni yaratan güç (Tanrı) hakkında tefekkür ederek onu farklı biçimlerde tasavvur etmişlerdir. Tanrı’yı bazen kendilerine veya başka yaratıklara benzetmişler (teşbih fikri), bazen de onu her şeyden tenzih etmişler ve soyutlamışlardır. Dini öğretilerde ve dinler tarihinde Tanrı’nın içkin mi yoksa aşkın mı olduğu sorusu tartışmalıdır. Kimi toplumlarda ve kültürlerde Tanrı dünyaya içkin somut bir dünya içinde tasarlanmışken, kimilerinde de soyut ve müteal bir varlık olarak algılanmıştır. Bir genelleme yapmak gerekirse, vahiy kaynaklı dinlerde Tanrı, yarattığı şeylerin dışında ve aşkın bir varlık olarak ilan edilirken, daha ilkel dinlerde ve kültürlerde ise Tanrı dünyada bir nesne olarak tasavvur edilmiştir. Birincilerde, Tanrı’yı tanımlamaktan ve bir şeye benzetmekten kaçınılırken, ikincilerde tam tersine dünyada bir nesne ile göstermek (nesneleştirme) söz konusudur. Nesneleştirme durumunda Tanrı, bazen bir hayvan, bazen bir bitki ve bazen de maddi bir eşya olarak temsil edilmiştir. Tanrı’nın nesneleştirilmesi, vahiy kaynaklı dinlerde büyük bir günah ve hatta küfür olarak telakki edilmiş ve her türlü nesneleştirme “putperestlik” (paganizm) olarak görülmüştür.

İnsanlığın Tanrı arayışı ve tasavvuru, neticede pek çok (Tanrı) *imge(si)*nin üretilmesine yol açmıştır. Türkçedeki “imge” kelimesi, İngilizce’de *image*, Arapça’da ise *suret* kelimesinin karşılığıdır. Bu kelimeyi Güncel Türkçe Sözlük, “zihinde tasarlanan ve gerçekleşmesi özlenen şey, düş, hayal, hülya” ya da “genel görünüş, izlenim ve imaj” olarak açıklamaktadır. Yine aynı kaynağa göre ruhbilimde imge, “Duyu organlarının dıştan algıladığı bir nesnenin bilince yansıyan benzeri, hayal, imaj” olarak tarif edilmektedir.¹

İngilizce bir sözlük, *image* kelimesinin üç önemli anlamını şu şekilde vermektedir:² 1) Bir kişi ya da şeyin biçiminin yeniden üretilmesi ya da taklidi; özellikle somut bir biçimin taklidi (heykel, put vs.); 2) Bir optik ya da elektronik bir tasarım (lens veya ayna) tarafından üretilmiş bir nesne ya da optik kopyası. Bir şeyin görsel temsili (fotografik bir malzeme üzerinde üretilmiş bir nesne benzeri ya da elektronik display üzerinde -televizyon veya bilgisayar ekranı gibi- üretilmiş bir resim); 3) Tıpatıp benzerlik (Görünüş-Benzerlik); “Tanrı insanı kendi suretinde yarattı” (Genesis 1/27). Başka bir insana tıpatıp benzeyen kişi: “O, annesinin kopyasıdır”.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat ise, “suret” kelimesini, 1) biçim, görünüş, kılık; 2) tarz, yol, gidiş; 3) çâre olarak üç farklı anlamda açıklamaktadır. Yine aynı kaynak “suret-perest” için “surete tapan ve surete ehemmiyet veren” demektedir.³ Bütün bu sözlük bilgilerinden hareketle imge hakkında şunları söy-

¹ Bk. Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, “İmge” Maddesi, <http://www.tdk.gov.tr>,

² Bk. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/image>

³ Ferit, Develioğlu, “Suret”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1982).

leyebiliriz: İmge, gerçeğin kendisi değildir; olsa olsa onun taklidi ya da kopyasıdır. Gerçek ile imge arasındaki ilişki bir benzerlik ilişkisidir. Biri diğerinin yerine tam olarak geçemez, ama onu temsil edebilir.

Büyük mutasavvıf İbn Arabî'ye dayanarak üç tip Tanrı imgesinden bahsedebiliriz:⁴

a) Aşkın Tanrı: Tanrı'yı yaratıklarından tenzih etme (arındırma ve soyutlama) düşüncesi, aşkın Tanrı imgesinin özünü oluşturmaktadır. İbn Arabî'ye göre bu tenzihçi yaklaşım, gerçekte aklın Tanrı hakkındaki bir yargısıdır. Akıl, şeyleri belirli özelliklerine göre tasnif eder, ancak Tanrı bu özelliklere sahip olmadığı için onun hakkındaki nihai yargı, O'nun hiç bir şeye benzemediğidir. Tenzihî söylem, Tanrı'nın akledilir ve duyulur herhangi bir nitelikle bilinemeyeceğini ve bu tarz tasniflere konu olmayacağını çıkış noktası almaktadır.

b) İçkin Tanrı: Aşkınlık tezinin aksine içkin Tanrı imgesi, Tanrı'nın yaratıklara benzetilmesiyle elde edilmektedir. Bu imgenin temelinde de İbn Arabî'ye göre hayal ve vehim bulunmaktadır. İnsan, Tanrı'yı özellikle kendisinden hareketle tasavvur eder. Bu nedenle içkin Tanrı tasarımı antropomorfik (insanbiçimci) bir özellik arz eder.

c) Hem içkin hem de aşkın Tanrı: İbn Arabî, ideal olarak Tanrı'nın aynı anda tenzih (aşkın) ve teşbih (içkin) edilmesi gerektiğini söyler. Ona göre tek başına tenzih ya da teşbih Tanrı'yı algılamada yetersiz kalır ve onu tekyönlü resmeder. Oysa Tanrı, 'zıtların terkibi'dir. İnsani algı araçları (akıl ve hayal gibi) Mutlak'ı kavramakta çaresizdir. Zıtların terkibi olan Tanrı imgesi, seyrü sulukun son hedefidir ve bu hedefe ulaşan kişi hayret içinde kalır. Hayret, insani algı araçlarının Mutlak'ın bilgisi karşısında aciz kalmasıdır.

Tanrı imgeleri, insanlar ve toplum açısından somut sonuçları ihtiva eden bir meseledir. "Aşkın Tanrı" anlayışının hakim olduğu toplumlarda Tanrı çok uzakta ve soyut bir varlık olarak düşünülür. Ona insanın ulaşması ve onunla ilişki kurması imkansızdır. Saf aşkınlığın olduğu zamanlarda Tanrı'dan kopuk ve özerk bir dünya yaşamı (dünyevilik) ortaya çıkar. Ama bu anlayış, zamanla Tanrı ile insanlar arasında aracılık yaptığı varsayılan bazı aracı kişi ve kurumların ortaya çıkmasına da zemin hazırlar. Aracılar, soyut Tanrı ile iletişim kuramayan insanlar arasında adeta soyut bir merdiven kurarlar ve bu şekilde onu ulaşılabilir bir konuma getirirler. Fakat bu süreç ileri bir aşamada, 'amaç kutsalsa amaca götüren vesileler de kutsaldır' ilkesi gereğince, aracılardan putlaştırılmasına yol açar ve böylece "putperestlik" olgusu ortaya çıkar. Putperestlik, hiç bir şeye benzemeyen ve tasavvuru hiç bir şekilde mümkün olmayan Tanrı imgesinin ortaya çıkardığı bir sonuçtur.

⁴ Bu imgeler, *Fususul-Hikem*'de Nuh Fassında ele alınmıştır. Bk. İbn Arabî, *Fususul-Hikem*, trc. ve şerh Ekrem Demirli (İstanbul: Kabcacı, 2006), 62-69, 301-309.

“İçkin Tanrı” imgesinin egemen olduğu toplumlarda ise uzaktaki soyut Tanrı, yüce makamından alınıp daha aşağı bir makam olan dünyaya yerleştirilmiştir. O, artık yaratıklarına şu ya da bu şekilde benzeyen ve onlarla ortak özellikleri paylaşan bir Tanrı’dır. İbn Arabî, vehim gücünün ‘açığa çıkarma’ özelliğine dayanarak, içkin Tanrı’yı ‘gizlilik’ten kurtarılmış ve görünür bir hale getirilmiş Tanrı olarak tasvir etmektedir. Ancak bu Tanrı tasavvuru, insana “yakın” Tanrı’yı zamanla ona benzeyen bir Tanrı’ya dönüştürmek için uygun bir zemin oluşturur ve bu kez fasit daire tersine döner. Başka bir deyişle yeniden beşere ya da yaratılan varlıklara benzeyen Tanrı’yı soyutlama çabası ortaya çıkar.

Teşbihi Tanrı tasavvurunda ilahi varlığın kime ya da neye benzediği önemli bir sorundur. İnsanlık, genellikle kendine benzeyen bir Tanrı tasavvur etmiş ve böylece antropomorfik (insanbiçimli) suretler ortaya çıkmıştır. Öte taraftan Tanrı’yı bir özelliğinden dolayı hayvanlara veya bitkilere benzetmeler de olmuştur. Sosyologların “totemizm” olarak adlandırdıkları din böyle bir çabanın sonucudur. Sözelimi Tanrı’nın güçlü olması, onun bir aslanla simgeleştirilmesine yol açabilir. Bu durumda aslan, Tanrı olarak görülmez, ama onu temsil eden bir toteme dönüşür.

İbn Arabî, kıssalar üzerinden Tanrı imgeleri ve bunların sonuçları hakkında yaptığı tefekkür neticesinde “doğru” bir Tanrı imgesinin imkânlarını araştırmış ve neticede “zıtların terkibi” olan “hem aşkın hem de içkin” bir Tanrı imgesine ulaşmıştır. Onun bu imgeye ulaşmasında, Nuh peygamber ve kavmi arasındaki tartışmaları içeren Nuh kıssası üzerinde yapmış olduğu çözümler önemli bir rol oynamıştır. Özetlersek; İbn Arabî’ye göre Hz. Nuh zaman bakımından Hz. Muhammed’den önce gelen peygamberler içinde tenzih tutumunun temsilcisi olmuştur. Hz. Nuh, inatçı ve şiddetli bir putperestliğin tam anlamıyla egemen olduğu bir devirde yaşarken, putların hiçbir değeri olmadığını beyan etmiş ve açıkça Tek Olan Allah’a ibadeti savunmuştur. Her ne kadar Hz. Nuh, bu tutumuyla haklı ise de Tanrı hakkında doğru bir tasavvur oluşturmak için Allah’ı bu denli “arındırmak” ve O’nu yaratılmış nesnelere alışverişi olmayan bir duruma indirgemek, aslında sonsuz geniş ve sonsuz derin olan İlahi Varlığı sınırlandırmaktan başka bir şey değildir.⁵

İbn Arabî’ye göre tenzih, ancak teşbih ile birleştirildiğinde insanın Hakk’a karşı takınması gereken doğru ve isabetli bir tutum ortaya çıkar. Bunun sebebi, Hakk sadece kendisini gizleyen (batın) değil, aynı zamanda açıktır (zahir). Hakk, her mahlûkta onun istidadına uygun olarak görünür. Tersinden bakılırsa Hakk, zahiren görünen her şeyin, batınen, “Ruhu”dur. Onun âlemin doğal suretlerine olan nisbeti, bedeni idare eden ruhun bedenine olan nisbeti gibidir.⁶

⁵ Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî’nin Fusûs’undaki Anahtar-Kavramlar* (İstanbul: Kaknüs, 1998), 81-82.

⁶ İzutsu, *İbn Arabî’nin Fusûs’undaki Anahtar-Kavramlar*, 86-87.

Tanrı tasavvuruna ilişkin bu genel bilgileri verdikten sonra, asıl bu makalenin sorusuna geçebiliriz. Bu makalede merak konusu olan nokta şudur: Risalet'in ilk yıllarında Kur'an nasıl bir Tanrı tasavvuru beyan etmektedir? Yerleşik ve yeni tasavvur Kur'an'da nasıl resmedilmekte ve yerleşik tasavvur nasıl bir yöntemle değiştirilmektedir? İşte, bu soruya Kur'an'ın Mekke'de gelen ilk surelerinin muhteva analizi yapılarak bir cevap bulunmaya çalışılacaktır.

1. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ OLARAK İÇERİK ANALİZİ

Yukarıdaki soruya ya da sorulara cevap bulmak üzere, sosyolojik bir araştırma yöntemi olarak bilinen içerik analizi seçilmiştir. Nitel bir araştırma tekniği olan içerik analizi, üretilmiş ya da yazılmış olan film, gazete, dergi ve benzeri her türlü yazılı materyalin incelenmesinde uygulanır. Bu yöntemin faydası, söz konusu materyalin araştırmacıdan bağımsız üretilmiş olması ve dolayısıyla üretiminde bir nesnellik ya da öznellik tartışmasına yer bırakmamasıdır. Zor olan yanı ise verilerin düzenli ve standart bir şekilde kodlanmasının her zaman mümkün olmamasıdır.⁷

İçerik analizinde temel kavramların seçilmesi ve bunların sıklığının araştırılması kadar kimin, nerede ve nasıl bir üslupla konuştuğu araştırma konusudur. Temel kavramlar ve bunlar arasındaki ilişkiler üzerinden ilgili metnin iskeleti çıkarılır ve buradan metne hâkim olan mantık yorumlanır.

Makalenin sorusuna bir cevap bulmak için risaletin ilk yıllarında gelen 20 adet sure seçilmiş ve kronolojik bir okumaya tabi tutulmuştur. Çünkü Kur'an daha ilk sureden itibaren Mekke toplumunun Tanrı tasavvurunu değiştirmeye başlamış ve bunun yerine kendi Tanrı tasavvurunu koymaya yönelmiştir. Bu değişimin nasıl başarıldığını anlamak için Alak Suresi'nden başlayarak Nas Suresi'ne kadar devam eden Mekkîsureler, kavramsal olarak taranmış ve Tanrı'nın en çok hangi isimleriyle geçtiği tespit edilmiştir. Bu kavramsal taramadan sonra, ilgili surelerde nasıl bir Tanrı tasavvurunun sunulduğu ya da yerleşik anlayışın nasıl eleştirildiği çözümlenmeye çalışılmıştır.

Söz konusu analiz ve yorumları desteklemek ya da açıklığa kavuşturmak için zaman zaman Kur'an'da başka ayet ve verilere de yer verilmiştir. Bunu yaparken "Kur'an, Kur'an'ı tefsir eder" anlayışından hareketle bütünsel bir yaklaşım esas alınmıştır.

Metodolojik olarak bir şeyden daha bahsetmek yerinde olacaktır. Bu inceleme yapılırken, tefsir kaynaklarına inmek ve konuyu tefsir temelli çalışmak hedeflenmemiştir. Daha çok Kur'an'a sosyal bilimsel bir gözle bakmak ve Kur'an'ın nasıl bir Tanrı tasavvuru ortaya koyduğunu tespit etmek amaçlanmıştır. Çalışmanın bu sınırlılıklar içinde okunması ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

⁷ P. G., Swanboorn, *Aspecten van Sociologisch Onderzoek* (Boom, Meppel en Amsterdam: 1987), 61.

2. KUR’AN’IN DİLİ VE TANRI TASAVVURUNA İLİŞKİN BULGULAR

Kur’an’ın kendine özgü bir üslubu ve dil yapısı olduğu sıkça tekrarlanır. Burada bizi ilgilendiren şey, Mekkî surelerle Medenî surelerin genel yapısı ve üslubu açısından ne tür farkların olduğu meselesidir. Bu konuda Fazlurrahman şu tespitlerde bulunmaktadır:

“İlk Mekkî sureler, en kısa olanlarıdır; zamanla giderek uzunluk kazanırlar. İlk surelerdeki ayetler, son derece derin ve güçlü bir “psikolojik etki” ile yüklüdür; kısa, fakat şiddetli bir volkan fişkırmasını andırır. Bir ses, hayatın ta derinliklerinden haykırır ve şuur seviyesine çıkıp açık ifadesini bulmak için Hz. Peygamberin zihni üzerinde güçlü bir etki yapar. Bu ton özellikle Medine devrinde, iyice örgütlenme ve yeni doğan cemaat devletinin yönetimi için gerekli hukuki muhteva arttıkça, gitgide daha akıcı ve kolay bir üsluba bürünür. Bu, kesinlikle sesin yatıştığı, hatta keskin niteliğini değiştirdiği anlamına gelmez: Bir Medenî ayette şöyle buyrulur: “Eğer biz Kur’an’ı dağa indirmiş olsaydık, sen, onun Allah korkusuyla baş eğerek parça parça olduğunu görürdün!” (Haşr 59/21). Sadece görevin kendisi değişmiştir. Kur’an tamamıyla ahlaki ve dini uyarının güçlü ifadesini terk ederek, gerçek sosyal düzeni kurmaya yönelmiştir.”⁸

Büyük İslam bilgini Şatibi, nüzul sırasını dikkate alarak Medenî surelerin Mekkî sureler üzerine yapılandırılmasını ve bu şekilde Kur’an’ın anlaşılmasının daha kolay olacağını savunur. Ona göre Mekkî surelerin büyük çoğunluğunda şu üç tema işlenmektedir:⁹

- 1) Bir ve gerçek olan Allah Teâlâ’nın vahdaniyetini ortaya koymak;
- 2) Hz. Muhammed’in Peygamberliğini ispat etmek;
- 3) Öldükten sonra dirilme ve ahiret hayatının ispatı.

Mekkî surelerin üzerinde ısrarla durduğu bu üç konu, İslam’ın temel inanç ilkeleridir. Bu nedenle Kur’an ve Hz. Peygamber, risaletin ilk döneminde özellikle bu esasları yerleştirmeye çalışmıştır. Hz. Peygamber, Medine’ye hicret ettikten sonra “ahkâm” (hukuk) ağırlıklı ayetler ve sureler gelmeye başlamıştır. Çünkü artık Müslümanlar Medine’de bağımsız ve özgür bir ortama kavuştukları için, toplumsal hayat daha somut düzenleyici ilke ve kurallara gereksinim duymuştur.

Mekkî sure ve ayetlerin genel yapısı ve içeriğini dikkate aldığımızda, ilk 20 surede inşa edilmek istenen Tanrı tasavvuruna dair yeterince veri bulunduğunu söyleyebiliriz. Nitekim araştırmamıza konu olan Mekkî surelerin taranmasıyla, ilk elde ettiğimiz bulgular bunu açıkça göstermektedir. Kavramsal tarama yaparken sorduğumuz soru, Tanrı’nın (ki Kur’an’da genel anlamda “ilah” olarak ifade edilir) en fazla hangi isimlerle ifade edilmiş olduğudur. Kavramsal tarama, ilk

⁸ Fazlurrahman, *İslam* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1993), 41-42.

⁹ Şatibi, *el-Muwafakat, İslami İlimler Metodolojisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 3/392-401.

olarak bize Tanrı'nın en fazla iki isimle ifade edilmiş olduğunu göstermektedir. Bu isimlerden en fazla kullanılanı “RAB” kavramı, bundan daha az kullanılanı ise “ALLAH” ismidir. Surelerin başına gelen besmelede geçen Allah ismi hesaba katılmazsa, ilk kavram, ikincisinden en az iki kat daha fazla kullanılmıştır. Besmele de metne dâhil edilerek bir hesaplama yapılırsa aradaki fark birazcık olsun azalır.

Sayılarla ifade etmek gerekirse, ilk inen 20 surede “Allah” ismi 27 kez geçerken, “Rab” ismi 46 kez geçer. Bu, ilk muhatap kitlenin Allah'ın ulûhiyetiyle değil de rububiyetiyle sorunu olduğunu gösterir. Kur'an'ın geri kalan kısmında bu denge tersine dönmüştür. Başka bir deyişle Allah lafzı daha sık kullanılır hale gelmiştir. Ama buna rağmen Rab ismi, diğerlerine kıyasla daha fazla bir yekûn tutar: Tüm Kur'an'da 2.697 kez geçen Allah isminden sonra, sayı olarak ikinciliği 962 kez geçen Rab ismi alır.¹⁰

Nicel analize dayalı bu rakam ve yorumlardan sonra, bu kavramların nasıl bir semantik dokuya sahip olduğunu analiz etmemiz gerekir. Kur'an'ın dünyasında Allah lafzı, Tanrı'nın has ismidir, yani o tüm sıfatların kendisi altında bir araya geldiği çatı kavramdır. Tanrı'nın sıfatları çoktur, ama zati ismi tektir. Rab ise sıfat isim olarak Allah'ın isimlerinden birisidir.

Allah lafzının kökeni konusunda birçok görüş olmakla birlikte bunları temelde iki görüşe indirgeyebiliriz. Birinci görüşe göre, Allah ismi herhangi bir kökten türemez. İkinci görüş ise, tüm kelimeler gibi Arapça dilinde bu sözcüğün de bir kökeni olduğunu vurgular.¹¹ İlk görüş, dilden bağımsız olarak konuya yaklaşır ve Allah'ın eşsizliği fikrinden hareketle onun isminin de herhangi bir kökene indirgenmesini hoş karşılamaz. Ne var ki Arapça diğer diller gibi bir dildir ve beşerî bir olgudur. Bu dilin uyduğu kurallar vardır ve her sözcük mutlaka bir kökene sahiptir. Allah sözcüğü de bunun dışında değildir.

İlah sözcüğü Arapçadır ve Kur'an'da sıkça geçer. İlah, Tanrı anlamında genel bir sözcüktür. Bir görüşe göre bu ilah kelimesinin başına “el” eki getirilerek Allah kelimesi oluşmuştur. Arapça bir kelimenin başına bu öntakının gelmesi, onu belirli ve özel bir kelime haline getirir. Bu anlamda “el-ilah”, diğerlerine benzemeyen ve kendine mahsus bir Tanrı'dır.

Allah ve ilah isimlerinin kökü, *e-l-h* olup İbranice Elohim kelimesiyle aynı kökenden gelmektedir. Tevrat'ın kimi bölümlerinde Tanrı'nın adı Elohim olarak adlandırıldığını bilmek önemlidir. Tek tanrıya bağlanmadan önce İbraniler, animist kalıntıları sürdürerek *Elohimlere* (Ruhlara) taparlardı. İbranice *eloh* sözcüğü ruh ve *elohim* sözcüğü ruhların tümü demektir. Bu elohimden biri (Sina Elohim) daha sonra İbranilerin tek tanrısı olmuştur. Araştırmacılar, bunu şu şekilde açıklarlar: Tevrat'ın ilk beş kitabının yazarları iki ayrı öyküyü birbirine ka-

¹⁰ Mustafa İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüсна* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 1:210/212.

¹¹ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüсна*, 1:110-111.

rıştırmaksızın yan yana koyarak anlatmışlardır. Bu öykülerden biri Elohimci metin (Tekvin’in ilk bölümüyle ikinci bölümünün ilk üç ayeti), ikincisi Yehovacı metindir (Tekvin’in ikinci bölümünün dördüncü ayetinden sonrası).¹² Bu farklı metinlerin bir araya getirilmiş olması, Musevilik de Tanrı imgesinin kökenleri konusunda kafa karışıklığı yaratmıştır.

Tevrat’ın “Çıkış” adlı ikinci bölümünde anlatıldığı üzere Musevilik, Tanrı dağı olarak bilinen Horeb’de Tanrı’nın Musa’ya seslenmesiyle, aralarında şöyle bir konuşma geçer: “İsraililer’e gidip, ‘Beni size atalarınızın Tanrısı gönderdi’ dersem, ‘Adı nedir?’ diye sorabilirler. O zaman ne diyeyim?” Tanrı, “Ben Ben’im” dedi, “İsraililere deki, ‘Beni size Ben Ben’im diyen gönderdi.’ “İsraililere deki, ‘Beni size atalarınızın Tanrısı, İbrahim’in Tanrısı, İshak’ın Tanrısı ve Yakup’un Tanrısı Rab (Yahve) gönderdi.’ Sonsuza dek adım bu olacak. Kuşaklar boyunca böyle anılacağım”¹³

Yahve ya da Yehova, İbranice *odur* anlamındaki *yahu* deyiminden türemiştir. Bu yüzden Tanrı’ya *O’dur* anlamında Yahu ya da Yaho demişler, daha sonra bu deymi *var olan* anlamında Yehova’ya dönüştürmüşlerdir.¹⁴

Bu ilk karşılaşmada Tanrı, kendisi hakkında “Ben Ben’im” demekten başka bir şey söylemiştir. Bu bakımdan Yehova, belirsizlik ve tanımsızlık içeren bir kavramdır. Açıktır ki bu tenzihe dayalı bir Tanrı imgesinin temelini oluşturmaktadır. Nitekim 10 Emir’in Tanrı hakkındaki ilk üç maddesi de bunu doğrular niteliktedir: 1) Karşımda başka ilahların olmayacak; 2) Kendin için oyma put, yukarda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın yahut yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmayacaksın, onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibadet etmeyeceksin; 3) Yehova Rab’bin ismini boş yere ağzına almayacaksın.¹⁵ Bu emirler çoktanrıcılığı yasakladığı gibi Tanrı’nın herhangi bir şeye teşbih edilmesini ve putlar yoluyla temsilini de yadsımaktadır. Hatta olur olmaz insanların Tanrı’nın ismini ağızlarına almasını bile hoş görmemektedir.

Buna rağmen metinsel farklılıklar dolayısıyla Tevrat’ta Tanrı Yehova’nın teşbih edilmesine imkân tanıyan ve hatta teşvik eden teşbihi ifadeler de bolca kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: İnsanı kendi suretinde yaratan Allah (Tekvin 1/27), öfkelenen Allah (Çıkış 4/4), kıskanç Allah (Çıkış 34/14), oç alan Allah (Mika 5/15), mekânı gökler olan Allah (Nehemya 1/5), Siyon dağında oturan Allah (Yoel 3/17), kandıran Allah (Yeremya 21/7), yalnız Yahudilerin Allah’ı (Çıkış 7/16), unutan ve sonra hatırlayan Allah (Çıkış 2/23-25) ve yorulan ve dinlenme ihtiyacı duyan Allah (Tekvin 2/1-2). Bunun karşısında Yehova, aynı zamanda merhametli, büyük ve heybetli, öldüren ve dirilten, yaratıcı, bağışlayıcı, çok acıyan, inayet eden ve yaptıklarına pişman olan biri olarak tasvir edil-

¹² Orhan Hançerlioğlu, “Yehova” *İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Yayınevi, 1975), 694-695.

¹³ Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1997), Çıkış, 3/13-15

¹⁴ Hançerlioğlu, “Yehova”, 694.

¹⁵ Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1997), Çıkış 20

mektedir. Tüm bu ifadelerde Yehova, sadece karşıtlıkları zatında bulunduran bir Tanrı değildir, aynı zamanda insana benzeyen ve insana özgü davranışlar sergileyen bir Tanrı'dır. Bu, Musevilik algısındaki Tanrı'nın sadece tenzihle karakterize edilmesini imkânsız kılmakta, aynı zamanda teşbihi de içeren bir Tanrı imgesi ortaya koymaktadır.

İlah ya da Tanrı, sözlük anlamı itibariyle “kulluk edilen, mabut haline getirilen, yönelinen, alışılan, düşkün olunan demektir. Kendisinden türediği ‘elihe’ fiili; yönelmek, düşkün olmak, kulluk yapmak, örtmek-gizlemek, alışmak gibi anlamlara gelir”.¹⁶ İlah'ın has ismi olan El-İlah, sözlük anlamı açısından korku ve sevgiyi birleştiren, yani hem kendisinden korkulan hem de sevilen Tanrı'dır. “El-İlah: Sevginin, sevgiyi yitirmekten dolayı duyulan korkunun, azametinden dolayı duyulan ürperti ve endişenin, yüceliğinden dolayı duyulan saygının muhatabı olan ve bütün bunlardan dolayı tapılmaya layık olandır.”¹⁷

Allah kelimesi has ve biricik bir isim iken, Rab ismi, onun sıfatlarından birisidir ve gerek Tevrat'ta gerekse Kur'an'da sıklıkla kullanılır. Rab, sözlük anlamıyla terbiye eden, yetiştiren, büyüten, toplayan, yığan, hazırlayan, sorumluluk alan, ıslah eden, gözeten, kefil olan, üstün, efendi, başkan, sözünü geçiren, istediğini yapan, malik olan gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸ Dikkat edilirse Rab kelimesinin tüm bu anlamları, insanların da sahip olabileceği özelliklerdir. Allah kelimesinin içeriği ne kadar belirsiz, tanımsız ve eşsizse, Rab kelimesinin içeriği o kadar belirli, tanımlı ve eş anlamlıdır.

Bu noktada Allah ve Rab kavramları arasındaki ilişkiyi anlamak için çok önemli iki farkı ayırt etmemiz yerinde olacaktır.

1) Allah, has isim iken, Rab sıfat isimdir. Bir başka deyişle Allah ismi sadece ona özgü iken Rab ismi ondan başkasına da sıfat olarak kullanılabilir. Nitekim Kur'an'da Firavun'un kendisi için rab kelimesini kullandığını biliyoruz.¹⁹

2) Allah, zati ve aşkın bir varlığı dile getirirken, Rab fiili ve içkin bir varlığa işaret etmektedir.

Bu ön bilgi ve açıklamalardan sonra, şöyle bir yorum yapmak, herhalde isabetli olacaktır. Kur'an, Hz. Muhammed'in risaletinin ilk yıllarında bu iki kelimeyi sıkça kullanarak Tanrı'yı hem zati ve aşkın hem de fiili ve içkin yönüyle tanıtmak istemektedir. Bunun ne anlama geldiğini kavramak için İslam öncesi Arapların nasıl bir ilah tasavvuruna sahip olduklarını da bilmemiz gerekir. Sanıldığı gibi Arap toplumu cahiliye döneminde Tanrısız ya da inkârcı bir toplum değildi. Tam tersine birden çok Tanrı'ya inanıyordu. Başka bir deyişle Araplar çoktanrıci bir inanışa sahipti. Hatta bir adım daha ileri giderek şunu da söyleye-

¹⁶ Hüseyin K., Ece, *İslam'ın Temel Kavramları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 295.

¹⁷ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esmâ-i Hüsnâ*, 112.

¹⁸ Mevdudi, *Kur'an'a Göre Dört Terim* (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1979), 35-38.

¹⁹ Bakınız: Firavun hemen adamlarını topladı ve onlara seslendi: “Ben, sizin en yüce Rabbinizim!” dedi. (Naziât 79/23-24).

biliriz: Araplar yüce ve aşkın bir “Allah” fikrine yabancı değildiler. Nitekim Kur’an bunu açıkça ifade etmektedir: “Andolsun, eğer onlara, “Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı hizmetinize kim verdi?” diye soracak olsan mutlaka, “Allah” diyeceklerdir. O hâlde nasıl (haktan) döndürülüyorlar? Allah, kullarından dilediğine bol verir ve (dilediğine) kısar. Şüphesiz Allah, her şeyi hakkıyla bilendir. Andolsun, eğer onlara, “Gökten yağmuru kim indirip de onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti?” diye soracak olsan, mutlaka, “Allah” diyeceklerdir. De ki: “Hamd Allah’a mahsustur.” Fakat onların çoğu akıllarını kullanmazlar” (Ankebut 29/61-62).

Bir başka örnek şudur: “De ki: “Sizi gökten ve yerden kim rızıklandırıyor? Ya da işitme ve görme yetisi üzerinde kim mutlak hâkimdir? Ölüden diriye, diriden ölüyü kim çıkarıyor? İşleri kim yürütüyor?” “Allah” diyecekler. De ki: “O hâlde, Allah’a karşı gelmekten sakınmayacak mısınız?” İşte O, sizin gerçek Rabbiniz olan Allah’tır. Hak’tan sonra sadece sapıklık vardır. O hâlde, nasıl oluyor da (Hak’tan) döndürülüyorsunuz? (Yunus 10/31-32).

İlk gruptaki ayetler, Arapların Allah’ı evreni yöneten bir güç olarak bildiklerini gösterirken, ikinci bölümdeki ayetler onun insanlar üzerinde de tasarrufu olduğunu dile getirmektedir. Rızık verme, hayat ve ölüm gibi konularda da onun mutlak bir güç olduğunu kabul etmektedirler.

O zaman sormak gerekir: Peki, Arapları saptıran ve birden çok ilah anlayışına yönelten saik nedir?

Onlara neden Allah’ı bırakıp putlara taptıkları sorulunca verdikleri cevap şudur: “Biz onlara (putlara) sadece, bizi Allah’a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz.” (Zümer 39/3). Gerçekte Arap toplumunu ve tarihte daha pek çok toplumu çoktanrı bir inanışa sürükleyen şey, onların aşkın ve uzak bir Tanrı anlayışına sahip olmalarıdır. Bir ve Tek olan Allah, insanlara o kadar uzaktır ki, ona erişmek ve doğrudan ondan şefaahat dilemek mümkün değildir. Bu nedenle aşkın ve uzak Tanrı fikri, onları kendileriyle Tanrı arasında aracılık rolü üstlenebilecek bir takım dini figürler ve somut tanrılar icat etmeye yönelmiş ve “amaç kutsalsa araç da kutsaldır” ilkesi gereğince onları kutsamışlardır.

Kur’an, Hz. Muhammed’in risaletinin ilk yıllarında Tanrı’yı hem Allah hem de Rab olarak resmederek, şirk inancını tevhid inancıyla değiştirmeye ve doğru bir Tanrı tasavvuru yerleştirmeye çalışmıştır. Burada “doğru” Tanrı tasavvuru derken, aracı ve başka ilahların sahneye girmediği bir tasavvurdan bahsediyoruz. Aksine amacımız, bir grubun inanç ve tasavvurunu (doğru veya yanlış şeklinde) yargılamak değildir.

Yaptığımız içerik analizinden elde ettiğimiz ikinci önemli bulgu, Kur’an’da nitelikleri belirtilen Rab, kabilevi, kavmi veya milli bir Tanrı değil, evrensel bir Tanrı’dır. Bu evrenselliği vurgulayan ifadelerden biri, “doğru ve batının Rabbi” ifadesidir. Bu ifade kronolojik olarak üçüncü sırada yer alan Müzzemil Suresi’nin 9. ayetinde geçmektedir. Bağlamında ifade etmek gerekirse, Hz. Pey-

gambere hitaben şu sözlerle hitap edilmektedir: “Rabbinin adını an ve bütün içtenliğine O’na yönel. O, doğunun ve batının Rabbidir. Ondan başka ilah yoktur. Vekil olarak o’nu kabul et. Onların söylediklerine sabret ve onlardan güzelce ayrıl.” (8-9 ve 10. ayetler). Dünyanın doğu ve batı olarak ayrılması, çok kadim bir ayırım olup Kur’an öncesi dönemlerde bilinmektedir ve Kur’an, bu bilinen ayırım üzerinden konuşmaktadır.

Bu ifadeye Kur’an’da başka yerlerde de rastlanmaktadır. Sözelimi Eski Mısır’da Hz. Musa, Firavun’a şu sözleri sarfetmektedir: “O, doğunun da batının da ve ikisi arasındaki her şeyin de Rabbidir. Eğer düşünüyorsanız bu, böyledir” dedi (Şu’ara 26/28). Mekke’de kible değişikliği sırasında yaşanan tartışmalarda da bu ifade yine şu şekilde kullanılmaktadır: “Birtakım kendini bilmez insanlar, “Onları (müslümanları) yönelmekte oldukları kiblede çeviren nedir?” diyecekler. De ki: “Doğu da Batı da Allah’ındır. Allah, dilediği kimseyi doğru yola iletir.” (Bakara 2/142). Yine Bakara Suresi’nde geçen şu ifade, Tanrı’ya mekân biçmek isteyen tüm şekilperetlere bir meydan okuyuş anlamına gelmektedir: “Doğu da Batı da (tüm yeryüzü) Allah’ındır. Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.” (Bakara 2/115).

Tanrı’nın evrenselliğini vurgulayan bir diğer ifade, kronolojik olarak beşinci sırada gelen Fatiha Suresi’ndeki “âlemlerin Rabbi” ifadesidir. Bu sure, kimin Hamd (övgü ve yüceltme) edilmeye layık olduğunu ilk ayetinde şöyle ifade etmektedir: “Hamd, âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.” Bu ifade içinde hem Rab hem de Allah kavramının aynı anda geçmesi ilginçtir: Allah ve Rab ayrı şeyler değildir. Allah, âlemlerin Rabbi’dir ya da âlemlerin Rabbi Allah’tır. “Âlemlerin Rabbi” ifadesi, Kur’an’da birçok yerde geçmektedir. Fakat bir yerde bir soru ve cevap biçiminde geçmektedir ki, bu bir önceki ifadeyle nasıl eş anlamlı olduğunu göstermesi bakımından çarpıcıdır:

“Firavun, “Âlemlerin Rabbi de nedir?” dedi.

Mûsâ, “O, göklerin ve yerin ve her ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir. Eğer gerçekten inanırsanız bu böyledir.”

Firavun, etrafındakilere (alaycı bir ifade ile) “dinlemez misiniz?” dedi.

Mûsâ, “O, sizin de Rabbiniz, geçmiş atalarınızın da Rabbidir” dedi.

Firavun, “Bu size gönderilen peygamberiniz, şüphesiz delidir” dedi.

Mûsâ, “O, doğunun da batının da ve ikisi arasındaki her şeyin de Rabbidir. Eğer düşünüyorsanız bu, böyledir” dedi (Şu’ara 26/23-28).

Musa ile Firavun arasında geçen bu diyaloglardan “Âlemlerin Rabbi”nin, aynı zamanda “gökler ve yer ile bu ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbi”, “bizim de geçmiş atalarımızın da Rabbi” ve “doğunun da batının da Rabbi” olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu ifadeler, Tanrı’yı zaman ve mekânla sınırlayan anlayışlara karşı bir eleştiri içermektedir. Tanrı’nın evrenselliğine gölge düşüren, milli,

kabilevi ve kavmi Tanrı anlayışları kadar eskinin ve yeninin de farklı Tanrılara sahip olmadığı vurgulanmaktadır.

Kur’an’da Tanrı’nın evrenselliğini vurgulayan bir başka ifade, yukarıdaki diyalogda da geçen “yer ve gök ile bu ikisi arasındakilerin Rabbi” ifadesidir. Bu risaletin ilk yıllarında gelen ve incelemeye temel teşkil eden ilk 20 surede geçme- se de sonraki surelerde, pek çok yerde geçmektedir. “Göklerde ve yerde kim varsa yalnızca O’na âittir. Hepsi O’na boyun eğmektedirler.” (Rum 30:26). Tüm bu ifadeler (yer-gök, doğu-batı, bugün-geçmiş ve çoğul anlamda âlemler) insan- merkezli ifadelerdir. İnsan, kendi konumundan hareketle dünyayı çeşitli katego- rilere bölmektedir. Oysa Allah için âlem tek ve bölünmez bir bütündür. O, tüm âlemlerin Rabbi’dir.

İçerik analizlerinden elde ettiğimiz üçüncü bulgu, Mekki surelerde Tanrı’nın en az dört sıfatıyla temsil edilmesidir.²⁰ Bir başka deyişle ilk 20 surede Tanrı belirgin bir şekilde şu dört yüzüyle karşımıza çıkmaktadır:

- 1) Rahmet Tanrısı
- 2) Gazap Tanrısı
- 3) Ödüllendirici Tanrı
- 4) Yargılayıcı Tanrı

Tanrı’nın bu dört sıfatına ilişkin ipuçlarını, aslında Kur’an’ın ilk suresi olan Alak Suresi’nde bulmaktayız. Tüm surelerde olduğu gibi bu surede de ko- nuya besmele ile giriş yapılır ve besmelede ifadesini bulan Tanrı, “Rahmet Tan- rısı”dır. Kur’an’ın Tanrısı, “Rahman ve Rahim” olan Tanrı’dır.

Başından beri yorumcular, “Rahman” sıfatının genel ve kapsayıcı, “Ra- him” sıfatının ise özel ve sınırlı bir sıfat olduğuna kani olmuşlar ve buradan ha- reketle ilk sıfatın hem müminleri hem de kâfirleri kapsayan bir rahmeti, ikinci sı- fatın ise sadece Müslümanları kapsayan bir rahmeti ifade ettiğini belirtmişlerdir. Ancak yeni bazı yorumcular, bu iki sıfatın peş peşe gelen vurgulu iki sıfat oldu- ğunu, birinin yüce Allah’ın rahmet sıfatına sınırsız bir şekilde sahip olduğunu, diğerinin de bundan ayrılmazlığını belirttiğini söylemektedir.²¹ “Rahman”ın zati sıfatını, “Rahim” ise yaratılmışlara rahmetle muamelesini ifade ediyor olabilir. Bu iki sıfatın Allah’ın isim ve zatına izafe edilmesi, din dilinin şirk kalıntılarından arındırılmasına yöneliktir.²²

İlerleyen bölümlerde, Tanrı insanı cehennemle tehdit etmektedir: “Hayır! Eğer (yalancı ve günahkâr insan) bu tavrından vazgeçmezse onu perçeminden yakalayıp cehenneme sürükleriz.” (15. ve 16. ayetler). Kur’an boyunca, bu tehdit

²⁰ “En az dört” diyoruz, çünkü ilgili surelerde Tanrı’nın sıfatları hakkında daha fazla bilgiye rast- lanmaktadır. Yaratıcı Tanrı, Yer Tanrısı, Gök Tanrısı vs. gibi. Bizim seçimimizde tenzih ve teşbih bağlamında önemli olduğunu düşündüğümüz boyutlar etkili olmuştur.

²¹ İbrahim Sarmış, “Bazı Ayetlerin Çevirisi ve Yorumlanması Üzerine”, *Eskiyeni* 26 (Mayıs 2013).

²² Tuncer Namlı, *Kur’an Aydınlığı: Kronolojik Kur’an Meali* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2015), Dipnot 1, s. 2.

ve cezalarla insanı korkutan bir Tanrı'ya rastlarız ki bu Tanrı, “Gazap Tanrısı”dır.

Fakat Tanrı sadece Gazap Tanrısı değil, aynı zamanda “ödüllendirici” bir Tanrı'dır. O iyi ve kötü arasında ayırım yapar; herkese aynı şekilde muamele etmez. Tanrı, iyiliğin yanında, kötülüğün de karşısındadır. Tanrı'nın ödüllendirici olması, onun kerem sahibi, cömert bir Tanrı olmasıyla ilgilidir ve Alak Suresi'nin üçüncü ve beşinci ayetlerinde bu vasfı dile getirilir: “Oku! Kerem sahibi Rabbin kalemi/yazmayı öğretti; böylece insana bilmediklerini öğretti.” Tanrı, bazen karşılıklı bazen de karşılıksız bir biçimde insanları ödüllendirmektedir. Buradaki ifadede de karşılıksız bir ödüllendirme söz konusudur. O, karşılıksız olarak insana yazmayı ve bilmediği şeyleri öğretiyor. Bu açıktır ki, bir sorumluluğu beraberinde getiriyor. “Oku” emrini yerine getirmesi için okumayı, yazmayı ve bilmediğini öğrenmesi gerekir.

Alak Suresi'nde Tanrı, doğrudan insanı muhatap alarak yargılayıcı ifadeler kullanmaktadır: “İnsan, kimseye muhtaç olmadığını düşünerek azar. Ancak dönüş Rabbedir! Bakar mısın şu kulun namaz kılmasını yasaklayana?” (6-7-8-9 ve 10. ayetler). “Yargılayıcı Tanrı” insanı tutum ve davranışlarına bağlı olarak eleştirmekte ve kınamaktadır. Burada kınanan insan tipi, kimseye muhtaç olmadığını (müstağni) düşünen ve azan bir insandır. İnsanın azgınlığının temelinde kendi kendine yeterli olduğu düşüncesi yatmaktadır. Bu azgın kişi, başkaları için de tehlike arz etmektedir. Sözelimi insanın ibadet özgürlüğünü kısıtlamaktadır. Azgın kişi, başkalarının hayatına sınırlar koyabileceğini düşünmektedir!

Tanrı'nın dört sıfatına ilişkin ipuçlarını, böylece verdikten sonra sureler üzerinden daha geniş bir analize girişebiliriz.

1) Rahmet Tanrısı

Tüm surelerin besmeleyle başlaması, “Rahman” ve “Rahim” olan Tanrı'nın adıyla okunmasına yaptığı vurgu, Kur'an'ın resmettiği Tanrı'nın öncelikli olarak bir “Rahmet Tanrısı” olduğunu göstermektedir. Nasıl Allah ve Rab arasında bir fark varsa, Rahman ve Rahim sıfatları arasında da bir fark vardır. Şöyle ki: “Rahmân”, Allah Teâlâ'ya has bir sıfat-isim iken, “Rahîm” insanlar için de kullanılabilir. Nitekim Tevbe Sûresi'nde bu sıfat Hz. Peygamber için de kullanılmıştır: “Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir.” (9/128).

Rahman ve Rahim isimlerinin her ikisi de rahmet kökünden türetilmiş Arapça kelimelerdir. Rahman, Allah'ın zatına dönük bir sıfat, Rahim fiiline dönük bir sıfattır. Birincisi isme yakın, ikincisi fiile yakındır.²³ Rahmet; acımak, merhamet etmek, bağışlamak gibi anlamlara gelir. Rahim kelimesinin kök anlamı ile ilgisi vardır. Sıfat olarak kullanılmaktadır ve çok merhamet edici manasına ge-

²³ İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esma-i Hüсна*, 1/263.

lir.²⁴ Kadının doğurganlık organına verilen ad (rahm) ile aynı kökten gelmesinin sebebi, bu organın cenini büyük bir merhamet ve şefkatle koruyup esirgemesi sebebiyledir.

Besmelede geçen Rahman ve Rahim kavramları bir tarafa bırakılırsa, incelediğimiz sureler içinde Rahman ve Rahim sıfatları sadece Fatiha Suresi’nde geçmektedir. “Hamd, Âlemlerin Rabbi, Rahmân, Rahîm, hesap ve ceza gününün (ahiret gününün) mâliki Allah’a mahsustur.” (5/2-4). Fatiha, tam metin olarak ilk kez inen bir suredir. Kelime anlamı itibarıyla Fatiha “başlangıç” anlamına gelir ve adeta Kur’an’a girişin “kapısı”dır. Kitaptaki mevcut konumu ve sırasına uygun düşen bir anlama sahiptir. Yukarıdaki ifadelerde Hamd’ın (Övgünün) ki-me ait olduğu belirtilirken, Tanrı’nın birçok ismi de zikredilir: Âlemlerin Rabbi, Rahmân, Rahîm, Hesap ve Ceza gününün (ahiret gününün) mâliki. Herkesin Rabbi olan Allah hem Rahman’dır hem de Rahim’dir. Bu iki isim ya da sıfat olumlu anlamlar içerir. Ama hemen ardından gelen Hesap ve Ceza gününün sahibi olması, onun gazap özelliklerine bir göndermedir. Ancak onun hesaba çekmesi ve ceza vermesi de onun Adil, Rahman ve Rahim sıfatları ile uyumlu olarak gerçekleşir. O, durup dururken keyfi olarak insanları cezalandırmaz.

Rahmet, Allah’ın doğasındadır. Çünkü “O kendi nefesine rahmeti yazmıştır.” (En’am 6/12). Doğasında rahmet olan Allah’ın rahmeti de her şeyi kuşatmıştır: “Rahmetim her şeyi kuşatmıştır.” (A’raf 7/156). Belki “Gazap Tanrısı” ile “Rahmet Tanrısı” olmak nasıl bağdaşmaktadır şeklinde bir soru akla gelebilir. Burada sadece şunu söylemekle yetinelim: Asıl olan Rahmet Tanrısı’dır. Gazap, rahmetin bir gereğidir!

Hem besmele hem de Fatiha’da, Rahman ve Rahim isimlerinin geçmesi yönlendirici ve eğitici bir işleve sahip olmasıdır. Rahmet Tanrısı imgesinin toplumda ve insan üzerinde yaratacağı etki paradoksal bir niteliğe sahiptir. Bir taraftan insanlar bağışlayıcı ve esirgeyici bir Tanrı ile samimiyet ve yakınlık ilişkisi kurarken, diğer taraftan affedici ve bağışlayıcı bir Tanrı insanlarda tembellik ve ihmalkârlığa da yol açabilir.

Ahlaki açıdan bu isim ve sıfatlardan çıkarılması gereken ders şudur: Allah bağışlayıcı ve affedicidir, bu niteliklere sahip olanları da sever. Öyleyse siz de affedici ve bağışlayıcı olun! Furkan Suresi’nde anlatıldığı üzere Rahman’ın has kullarında onun tecellileri vardır: “Rahman’ın has kulları olan kimseler, yeryüzünde vakarlı bir tevazu ile yürürler ve cahillerle muhatap olduklarında “Selam!” der geçerler” (25/63).

2) Gazap Tanrısı

Ne kadar zıtlık gösterirse gösterebilir, Kur’an surelerinin bize tanıttığı Tanrı, Rahman ve Rahim olduğu kadar, aynı zamanda öfke ve kırgınlık sahibi olan bir “Gazap Tanrısı”dır. Onun bu yüzünü ifade eden birçok isim bulunmaktadır.

²⁴ Ece, *İslam’ın Temel Kavramları*, 517.

İşte, Kur'an genelinden bunlardan birkaç örnek: El-Müntekim (zalimlerin cezasını veren, intikam alan), Zül-Celâli vel ikrâm (Celal, azamet ve pek büyük ikram sahibi), El-Cebbâr (azamet ve kudret sahibi, dilediğini yapan ve yaptıran), El-Metîn (kuvvet ve kudret kaynağı, pek güçlü), El-Kâbîd (dilediğine darlık veren, sıkı, daraltan) ve El-Kahhâr (her şeye, her istediğini yapacak surette, galip ve hâkim olan), El-Muntekim (günahkârlara, adaletiyle, müstahak oldukları cezaya veren). Bu isimler, Allah'ın güzel isimleri (Esmâ-i Hüsna) olarak bilinen 99 isminden bazılarıdır.

Alak Suresi'nde Tanrı'nın farklı yüzlerini ifade eden ipuçlarının olduğunu belirtmiştik. Bundan sonra gelen Kalem Suresi'nde birilerine kızan ve onu tehdit eden bir Tanrı karşımıza çıkmaktadır. Surenin alt satırlarında Peygamber methedildikten sonra, Mekke'de onun karşısına çıkan kimse hakkında şunlar söylenmektedir: “Çok mal ve oğul sahibi olduğu için kibirli davranmakta ve kendisine ayetlerimiz okunduğunda “Eski çağların efsaneleri” demektedir. Biz onun burnunu damgalayacağız.” (14. ve 15. ayetler). Yorumcular, bu muhalif şahsın kim olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Kimileri bu kişinin Velid bin Mugire, kimileri de Esved bin Abd-i Yagus olduğunu belirtmektedir.²⁵ Bu kişi muhtemelen o gün çok iyi bilinen bir kişiydi. Özelliklerinin sayılması yeterli görülmüştür. Bugün ise, bu şahsın somut olarak kim olduğunun hiçbir önemi yoktur. Önemli olan burada bir kişilik tipinden bahsediliyor olmasıdır. Mal ve oğul çokluğu, onun aristokratik bir sınıfa mensup olduğunu gösteriyor; ayrıca kibirlik ve ayetler karşısında alaycı ve damgalayıcı olması da bu sınıfın özellikleri arasında yer almaktadır. Kur'an'ın başka yerlerinde de geçen “Eski çağların efsaneleri” etiketi, kronolojik olarak ilk kez bu surede geçmektedir.

Bu surenin ilerleyen bölümlerinde, Gazap Tanrısı'nın geçmişte “bahçe sahipleri”ne neler yaptığı anlatılmaktadır. Onlar uyurken bir afet bahçeyi alt üst etmiştir. Bahçe sahiplerinin dilinden bu afetin gerekçesi şöyle verilmektedir: “Ben size demedim mi, Rabbinizi tesbih etmeniz gerekmez miydi? Bunun üzerine “Rabbimizi tesbih ederiz, biz zalim kimselermişiz” dediler (68/28-29).

Kronolojik olarak dördüncü sırada yer alan Müddessir Suresi'nde, yine muhalif bir şahıstan bahsedilir ve burada daha sert bir ifadeyle tehdit edilir: “Beni, yarattığım kişiyle baş başa bırak. Ona bol mal ve gözü önünde duran oğullar verdim. Kendisine alabildiğine imkânlar sağladım. Sonra da o hırsıyla daha da artırmamı umar. Hayır, umduğu gibi olmayacak. Çünkü o, bizim âyetlerimize karşı inatçıdır.” (4/11-16). Yorumcular, burada bahsedilen kişinin yine Velid bin Mugire olduğunu söylerler. Bu, pek muhtemel bir isimdir. Çünkü önceki tanımlamalarla buradaki tanımlamalar uyusmaktadır. Bu kişi hakkında Tanrı şunları söylemektedir: “Ben onu dimdik bir yokuşa sardıracağım. Çünkü o, düşündü taşındı, ölçtü biçti. Kahrolası nasıl da ölçtü biçti! Yine kahrolası, nasıl ölçtü biçti!

²⁵ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1987), 6: 395.

Sonra (Kur’an hakkında) derin derin düşündü. Sonra yüzünü ekşitti, kaşlarını çattı. Sonra arkasını döndü ve büyüklük taslayıp şöyle dedi: “Bu, ancak nakledilegelen bir sihirdir.” “Bu, ancak insan sözüdür.” Ben onu “Sekar” a (cehenneme) sokacağım. Sekar’ın ne olduğunu sen ne bileceksin? Geride bir şey koymaz, bırakmaz. Derileri kavurur.” (4/17-29).

Gazap Tanrısı’nı yansıtan başka örnek pasajlar aktarmayı gereksiz görüyoruz. Zira bu iki pasajla maksadımız hâsıl olmuştur. Bu iki pasajda da Gazap Tanrısı’nın kimleri hedef aldığı ve kimlere öfkeli olduğu anlaşılmaktadır. Kişilik tipleri, sınıfsal konumları ve muhalif tavırları onların nerede durduklarını açıkça ele vermektedir. Tanrı tarih içinde bir taraftır: O zalimlerin karşısında adil kimselerin ise yanındadır. “Çünkü Allah, adaletli davrananları sever.” (Hucurat 49/9). “Gazap Tanrısı”, zalimler karşısında “Rahmet Tanrısı”nın başka bir şekilde isimlendirilmesidir. Her ikisi de gerçekte aynı Tanrı’dır ama konumuna göre ismi değişmektedir. Bu göreceli yaklaşım dikkate alınmadan, Tanrı’nın neden farklı sıfatlara sahip olduğu anlaşılabilir.

3) Ödüllendirici Tanrı

Tanrı’nın ödüllendirici yüzünü ifade eden birçok sıfat bulunmaktadır. Bunların başında, Alak Suresi’nde geçen “el-Kerim” sıfatı gelmektedir. El-Kerim ismiyle aynı kökene ait olan iki isim daha bulunmaktadır. Bunlardan biri el-Ekrem, diğeri de Zu’l-Celali ve’l-İkram ismidir. Kur’an’da el-Kerim ismi iki yerde Allah’a nispetle, isim formunda ve müstakil olarak geçer. Bu iki kullanım, el-Kerim isminin Allah’ın güzel isimlerinden olduğunun açık ve kesin delilidir. Kerim sıfatı, Allah’ın dışında başka varlıklarla ilgili olarak da kullanılır. Kerim sıfatını alan şeyler arasında Kur’an (Kur’an-ı Kerim), arş, vahiy meleği, ilahi ödül, dünya bahçeleri, ahiret nimetleri, cennet ve cennetteki eşler gelir.²⁶ Bunların hepsi insana verilmiş nimetler olup Allah’ın Kerim sıfatının tecellileridir.

Kerem, sözlükte iyilik, bağış, üstünlük, şerefli ve cömert olmak demektir. Kerem, ikram, kerim, keramet, kiram, ekrem, mükerrem gibi kavramlar aynı kökten türemişlerdir ve aralarında anlam bağı vardır. Kerim, değerli ve şerefli olmak, iyiliksever olmak, iyilik etmek demektir. Ekrem, en cömert, en şerefli ve yüce, en değerli demektir. Alak Suresi’nde Allah’ın sıfatı olarak geçen isim bu anlamları içerir.²⁷

Zu’l-Celali ve’l-İkram, Allah’ın güzel isimlerinden biri olduğu sabittir. Celal ve ikram, azamet ve cömertlik, haşmet ve nimet sahibi anlamına gelir. Bu isim özel kılan asıl husus, biri Celal diğeri Cemal tecellilerini gösteren zu’l-cenaheyn (çiftkanatlı) bir isim olmasıdır.²⁸ Celal kelimesinin büyüklük-ululuk ve kuşaticılık gibi asli anlamları vardır. Cemal ise güzellik anlamında olup Allah’ın lütuf, şefkat, af, ihsan, cömertlik, ikram gibi sıfatlarını temsil eder.

²⁶ İslamoğlu, *Kur’an’a Göre Esma-i Hüsnâ*, 2:1309.

²⁷ Ece, *İslam’ın Temel Kavramları*, 353.

²⁸ İslamoğlu, *Kur’an’a Göre Esma-i Hüsnâ*, 2: 1040-41.

Alak Suresi'nde "Kerem sahibi Rab"bin insana kalemi/yazmayı öğrettiği ve böylece insana bilmediklerini öğrettiği belirtilir. İnsanı, diğer varlıklardan ayıran bu önemli husus, kültür ve medeniyet birikiminin de temelidir. Kerim sahibi olan Allah'ın insana verdiği en büyük nimet ve ödül budur. Kalem Suresi'nde Hz. Peygambere hitaben Rabbinin nimeti olarak vahiy hususunda cinlerin müdahalesine maruz kalmadığı belirtilir (68/1-2). Ayrıca onun için bitmez tükenmez bir ödül olduğu, çünkü onun mükemmel bir ahlaka sahip olduğu söylenir (68/3-4). Aynı surede ve Müddessir Suresi'nde Mekke'de bazı kişilere bol bol mal ve oğul verdiği işlenir, fakat onlar bu nimetlerin şükrünü bilmeyenler olarak resmedilir.

Kalem Suresi'nde nimet dolu cennetlerin kimlere nasip olacağı anlatılır. "Şüphesiz Allah'a karşı gelmekten sakınanlar (muttakiler) için Rableri katında nimet dolu cennetleri vardır." (68/34). Muttaki, sorumlu ve bilinçli davranan, hayatı ciddiye alan, yaptıklarının sonucunda Allah'ın gazabında sakınan ve korkan kimse demektir. Taşkınlık anlamındaki fücurun zıddıdır.²⁹

Duha ve İnşirah sureleri, Hz. Muhammed'e verilen nimetlerden bahseder. Allah, onu yetim bulup ona yol göstermiş ve onu zengin etmiştir (93/6-8). Bu durumda onun yetime kaba davranması ve muhtaç olanı azarlaması uygun değildir (93/9-10). Allah onun göğsünü açmış, yani onun zihin ve gönlünü genişletmiş ve belini büken yüklerden kurtarmıştır. Ona şan ve şeref bahşetmiştir (94/1-4).

Asr Suresi, tüm insanlara kurtuluşun nasıl olacağını müjdelemektedir. Önce karamsar bir tablo çizildikten sonra kurtuluşa kimlerin ereceği açıklanmaktadır: "Andolsun asra ki, insan gerçekten ziyan içindedir. Ancak, iman edip de erdemli eylemler işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye eden ve birbirlerine sabrı tavsiye edenler kurtuluşa ermişlerdir." (103/1-3). Bu ayetler insanın kurtuluşunun kendi eylemlerine bağlı olduğunu ilan etmektedir.

Fecr Suresi'nde insanın elde ettiği nimetlerin hep bir sınav konusu olduğu belirtilir ve insanın bu sınav sürecindeki tutumunun çelişikliğine dikkat çekilir. "İnsan ise; Rabbi onu deneyip de kendisine ikramda bulunduğu anda, ona bol bol nimetler verdiği anda, "Rabbim bana ikram etti" der. Ama onu deneyip rızkını daraltınca da "Rabbim beni aşağıladı" der. Hayır, hayır! Yetime ikram etmiyorsunuz. Yoksulu yedirmek konusunda birbirinizi teşvik etmiyorsunuz. Haram helâl demeden mirası alabildiğine yiyorsunuz. Malı da pek çok seviyorsunuz." (89/15-20). İnsanın mal ve servet karşısındaki zaafiyeti, onun en büyük imtihanıdır. Sebebini sorgulamadan, veren Allah'ı takdir ederken, rızkı daraltan Allah'a isyan etmektedir.

Leyl Suresi, Kerim sıfatının ahlaki sonuçları ve insandaki tecellileri konusunda çarpıcı tespitlere yer verir. "Şüphesiz sizin çabalarınız elbette çeşit çeşittir.

²⁹ Namlı, *Kur'an Aydınlığı: Kronolojik Kur'an Meali*, Dipnot 9, s. 8.

Onun için kim (elinde bulunandan) verir, Allah’a karşı gelmekten sakınır ve en güzel sözü (kelime-i tevhidi) tasdik ederse, biz onu en kolay olana kolayca iletiriz. Fakat kim cimrilik eder, kendini Allah’a muhtaç görmez ve en güzel sözü (kelime-i tevhidi) yalanlarsa, biz de onu en zor olana kolayca iletiriz. Cehenneme yuvarlandığı zaman, malı ona fayda vermez. Şüphesiz bize düşen sadece doğru yolu göstermektir.” (92/4-12). Bu metinden anlaşılacağı üzere Allah nasılsa, insanlara da aynı şekilde davranmayı önermektedir.

Risaletin ilk yıllarında Kur’an, insanların zaaflarına işaret etmekte, Allah’ın cömert olduğunu vurgulamakta ve ikrama kimlerin layık olduğunu açıklamaktadır. Ödüllendirici Tanrı, sadece kendi ikram ve nimetlerini saymakla yetinmemekte, bunlara nasıl ulaşılacağına yollarını da insana göstermektedir. İnsanın kendi önündeki en büyük engel yine kendisidir. Kendisini tanıyan insan, neticede Rabbi’ni de tanıyacaktır ve onunla sağlıklı bir ilişki kuracaktır. Sonuç olarak cömert (kerim) Allah, cömert bir insan inşa etmek istemektedir.

4) Yargılayıcı Tanrı

Yargılayıcı Tanrı eleştirel bir Tanrı’dır. İnsan, en büyük eleştiriyi Rabbinden almaktadır. Eleştirel Tanrı, insana kendini düzeltmesi için büyük bir fırsat vermektedir. Kendi fitratını kendisinden daha iyi tanıyan Tanrı’dan aldığı eleştirileri dikkate alırsa, kendini düzeltecektir, ya değilse insan kendi zaaflarıyla baş başa kalacaktır.

Yargılayıcı Tanrı’nın sıfatları olarak el-Hakem (yaptığı her işi sağlam ve her işinde hikmeti gözeten), el-Adl (son derece adaletli olan), el-Hâkim (emirleri, kelamı ve bütün işleri hikmetli olan) ve el-Muksit (hükümünde ve işlerinde adaletli olan) gibi sıfatlar anılabilir. el-Hakem ve el-Hâkim, yargılayan Tanrı’nın hikmetine, el-Adl ve el-Muksit sıfatları ise hikmete uygun işlerine işaret etmektedir.

Hüküm, hikmet, hakem ve hâkim gibi kelimler hep aynı kökten gelirler ve anlam olarak birbirine yakındırlar. Hükümün sözlük anlamı, karar vermek, idare etmek ve ata gem vurmaktır. Bir şeyin iyice araştırılıp soruşturulmasından sonra verilen karara ‘hüküm’ denir.³⁰ Hüküm, ulaşılan bir sonuçtur. Hikmet kelimesinin kökü hükm’dür. Hikmet, bir sonuca ulaşırken ilim ve akılla hareket etmektir. Allah açısından eşyanın bilinmesi, tutarlı ve anlamlı bir şekilde icra edilmesi; kul açısından ise varlıkların bilinmesi ve hayırlı iş yapılmasıdır.³¹ Hüküm ve hikmet birbirini gerektirmektedir. Bu iki kavram bir madalyonun iki yüzü gibidir. Hâkim, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için atanmış kişidir. Hüküm kökünden gelen Hâkim, Allah’ın güzel isimlerinden biridir. Hüküm sahibi, hükümünü yürüten, isabetli ve yerinde iş yapan demektir.³² Hâkim, taraflar arasında hüküm verdiği için ona Hakem de denir. Bir farkla ki, ha-

³⁰ Ece, *İslam’ın Temel Kavramları*, 279-280.

³¹ Ece, *İslam’ın Temel Kavramları*, 274-275.

³² Ece, *İslam’ın Temel Kavramları*, 277.

kem iki tarafın rızasının olduğu ve karar verdiğinde kararının bağlayıcı olduğu bir kişidir. Yani arabuluculuktan daha ileri noktada bir karar vericidir.

Kur'an'da hâkim ve hakem; Allah, peygamber ve kitap için kullanıldığı gibi kişiler için de kullanılır. Tin Suresi'nde Allah, "hâkimlerin en iyisi" (95/8) olarak nitelenir. Nisa Suresi'nde peygamberi hakem kılmadıkça, insanların iman etmiş olamayacakları vurgulanır: "Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar." (4/65). Yunus Suresi'nin ilk ayetinde "hâkim kitabın ayetleri"nden bahsedilir (20/1). Lokman'a "hikmet" verilmiştir ve dolayısıyla o "hâkim"dır (Lokman 31/12).

Kur'an'da Yargılayıcı Tanrı, hemen daha ilk surede karşımıza çıkar ve orada belirli bir insan tipini eleştirir. Bu insan tipi kendini yeterli kabul edip insanlara yasak koyma yetkisini kendinde gören bir tiptir. "Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder. Şüphesiz dönüş ancak Rabbedir. Sen, namaz kıldığında kulu (bundan) engelleyeni gördün mü?" (Alak 96/6-10). Aynı insan tipi, Kalem Suresi'nde yeniden gündeme gelir ve bu kez kendine yeterliliğin kaynaklarına işaret edilir: "Yemin edip duran, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba; bütün bunların ötesinde bir de soysuz olan kimseye mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme. Âyetlerimiz kendisine okunduğu zaman, "Öncekilerin masalları!" der." (68/10-15). Müddessir Suresi'nde bu tip, verilen yığınla mal ve evlatlar karşısında şükretmediği için eleştiri konusu yapılır (74/11-16).

Önceki surelerde Velid bin Mugire ile özdeşleştirilen bir insan tipine eleştiriler yapılırken, kronolojik olarak altıncı sırada gelen Mesed Suresi'nde adı açıkça belirtilerek, bu kez Ebu Leheb eleştiri konusu yapılır. Burada Kınayıcı Tanrı ile Gazap Tanrısı aynı anda karşımıza çıkar: "Ebû Leheb'in elleri kurusun. Zaten kurudu. Ona ne malı fayda verdi ne de kazandığı. O, bir alevli ateşe girecektir. Boynunda bükülmüş hurma liflerinden bir ip olduğu hâlde sırtında odun taşıyarak karısı da (o ateşe girecektir)." (111/1-5). Çünkü mesele eleştiriyle bitmez, cehennem ateşiyle tehdit edilir. Bu üslup, Kur'an'ın genel bir üslubu olarak görülebilir. Eleştiri ve yargılamanın ardından, kişinin nasıl bir azaba maruz kalacağı bildirilir.

Sonraki sureler de incelendiğinde, Kur'an'ın eleştirel bir kitap olduğu, Tanrı'nın ise Yargılayıcı-Eleştirel Tanrı olduğu fark edilecektir. Tekvir Suresi'nde "diri diri toprağa gömülen kız çocuğunun hangi günahı yüzünden öldürüldüğü" (81/8-9), "cinlenmiş" olarak suçlanan Hz. Muhammed'in "cinlerle ilişkili olmadığı" ve "onun meleği apaçık ufukta gördüğü" (81/22-23); A'la Suresi'nde "ahiret hayatının sürekli ve daha hayırlı olmasına rağmen insanların dünya hayatını ona tercih etmesi" (87/16-17); Leyl Suresi'nde "cimri, müstağni ve güzel sözü yalanlayanların çıkmaz yolda" oldukları (92/80-10); Fecr Sure-

si'nde "yetime cömert davranmayan ve yoksulu doyurmayan", "mirası hak ve hukuku gözetmeden yiyen" insanlar ve "mala düşkün" olan kimseler (89/17-23); Adiyat Suresi'nde "insanın Rabbine karşı nankör olduğu ve mala karşı aşırı düşkün olduğu" (100/6-8); Kevser Suresi'nde "asıl zürriyeti kesik olanın peygambere düşman" olduğu (108/3); Tekasür Suresi'nde "çokluk yarışının insanları mezarlıklara kadar sürüklediği" (102/1-2); Maun Suresi'nde dini yalanlayanların tutumları (107/1-7); Kafırun Suresi'nde kâfirlere karşı bir meydan okuma ifade eden cümleler kullanıldığı (109/1-6) görülmektedir.

Tüm bu eleştirilerde ortak bir nokta, Mekke'de Hz. Muhammed'e ve ilk Müslümanlara karşı baskı yapan aristokrat kesimin gerçek yüzünün ortaya konulmasıdır. Bu bakımdan Maun Suresi, onların tipik özelliklerini özetleyen bir pasaj niteliğindedir: "Dini yalanlayanı gördün mü? O, yetimi itip kakan, yoksula yedirmeyi özendirmeyen kimsedir. Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar (namazlarıyla) gösteriş yaparlar. Ufacık bir yardıma bile engel olurlar." (107/1-7). Burada sadece bir insan tipi değil, aynı zamanda belirli bir dindarlık eleştirisi de yapılmaktadır. Bu insan tipi yetimi-yoksulu gözetmeyen ve dini ritüelleri sadece gösteriş amacıyla yapan kişidir. "Gösterişçi dindarlık", Allah'ı değil, toplumu ve belirli sosyal çevreleri tatmin etmeye yönelik bir niyetin sonucudur.

SONUÇ

Yaptığımız içerik analizinden elde ettiğimiz sonuçları iki noktada özetleyebiliriz. İlk olarak Kur'an, Mekke sakinlerinin Tanrı tasavvurunu değiştirmek için Allah ve Rab kavramlarını yerleştirmeye çalışmıştır. Zaten bildikleri "Allah" fikrini, Rab kavramı üzerinden tashih ve inşa etmiştir. Allah'ın uzakta ve ulaşılmaz bir varlık olmadığını, Rab sıfatıyla onların hayatlarına etki ettiğini ve bu yüzden "aracılar"a (eş koşulan tüm figür ve nesnelere) gerek olmadığını belirtmiştir. Bu açıdan bakıldığında şirki yok etmek ve tam tevhidi bir inancı kurmak istediği açıktır.

İkinci olarak Allah farklı yüzleriyle görünmekle birlikte bir ve tek olan Allah'tır. Sıfatları farklı olmakla birlikte bu sıfatlar arasında çelişki değil, uyum söz konusudur. Her şeyden önce Allah, Rahman ve Rahim olan sıfatlarıyla bir "Rahmet Tanrı"sıdır. Rahmet, onun doğasındandır ve rahmeti her şeyi kuşatmıştır. "Gazap Tanrısı" ayrı ve başka bir Tanrı değildir. Allah'ın Rahmeti, her zaman ödüllendirici değildir. İman eden ve iyilik yapan kullarını ödüllendirir, ama kendi yolundan sapan ve hem kendine hem de başkalarına zulmeden insanları da cezalandırır. Ödüllendirme de cezalandırma da onun rahmetinin bir eseridir. Ödüllendirme ve cezalandırma işlemlerini yaparken o "Yargılayıcı Tanrı" olarak karşımıza çıkar. Yargılamadan ceza ve ödül vermez. Dolayısıyla onun farklı yüzlerle karşımıza çıkması bir tutarsızlık ve çelişik bir durum değildir.

İncelememizde Tanrı tasavvuru ile insan tasavvurunun birbiriyle ilişkili olduğu ortaya çıkmıştır. "Yargılayıcı Tanrı" sıfatıyla o sürekli olarak belirli bir

insan tipini eleştirmekte ve bunun yerine başka bir insan tipini ikame etmektedir. Eleştiriye konu olan insan, ilk defa Alak Suresi'nde ifade edildiği ve takip eden surelerde tekrarlandığı üzere kendini her şeyden müstağni gören insan tipidir. Bu insan tipi, “çokluk”la (kesret) övünen ve azgınlaşan bir tiptir. Bu çokluk bazen evlat, bazen servet, bazen de siyaset (güç) bakımındandır. Dünyada çokluk elde eden kişi bir güç zehirlenmesi yaşamakta ve bu çokluk, onda hiçbir şey muhtaç olmadığı şeklinde bir kaniya yol açmaktadır.

Müstağnilik iddiası, ‘tanrıca’ bir iddiadır. Çünkü muhtaç olmayan sadece Allah’tır. “Ey İnsanlar! Siz Allah’a muhtaçsınız. Allah ise her bakımdan sınırsız zengin olandır, övülmeye hakkıyla lâyık olandır.” (Fatır 35/15). İnsan, doğumu kadar ölümü de elinde olmayan ve varolmak için her zaman bir Yaratıcı’ya muhtaç olan bir varlıktır. O, doğduğunda ne kadar muhtaç ve çaresiz ise yaşlanıp ölürken de o kadar muhtaç ve çaresizdir.

Gerek yerleştirilmek istenen Tanrı tasavvuru gerekse insan tasavvuru, insan için sadece akıdevi değil aynı zamanda ahlaki ve toplumsal sonuçlar doğurur. Müstağnilik iddiasından vazgeçen insan, ilk önce muhtaç ve eksik bir varlık olduğunu kavrar. Daha sonra kemal ve olgunlaşma yolunda ilerlemesi ve çaba sarf etmesi gerektiğini anlar. İşte bu bilinç, onu kendisini yaratan varlığa yönlendirir ve onun gibi mükemmel olma arzusuyla harekete geçirir. “Allah’ın ahlakıyla ahlaklanmak” (hadis)tüm hayat boyunca gerçekleştirilmesi gereken bir ideal haline gelir. İdealin en üst seviyede temsil edildiği, gerçek olarak karşımızda çıktığı nokta, tanım ve tasviri yapılan Yüce Allah’tır. İnsan kendi konumunu Allah’ın bu yüce vasfına göre belirlemelidir. Yine bu ideali, dünya hayatında realize etmenin en pratik ve kolay yolu ise Hz. Muhammed’i örnek almaktır. Çünkü Kalem Suresi’nde ifade edildiği üzere o mükemmel bir ahlaka sahiptir (68/3-4). Hz. Muhammed bir beşerdir ve beşer için örnek alınabilecek bir insandır. Eğer o beşer-üstü bir varlık olsaydı, şüphesiz ki insan tarafından örnek alınamazdı.

Son olarak makalenin başında bahsettiğimiz ideal-tipik Tanrı tasavvurlarına dönecek olursak, Kur’an’ın hem aşkın hem de içkin bir Tanrı fikrini yerleştirmek istediğini söyleyebiliriz. Allah, zâtı itibariyle aşkındır ve tanımlanamaz, ancak o sıfatları itibariyle tanınan, kendini tanıtan ve bize yakın olan bir Tanrıdır. Bu yakınlık duygusu şu ayette açıkça ifade edilmiştir: “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.” (Kâf 50/16). İçkin Tanrı anlayışının bazı formlarından bahsetmek mümkündür. Doğulu mistik öğretilerde Tanrı evrenin ruhudur ve nesnelere sadece sembolik olarak Tanrı’yı gösterirler. Pagan kültürlerde ise Tanrı, somut bir heykel ya da put olarak resmedilir ve bu nesnelere aracı olarak konumlandırılır. İslam, ikinci anlayışla mücadele etmiştir. Ama Kur’an’ın tasavvufi yorumlarında birinci anlayışa yakın görüşler mevcuttur. Kur’an’da bazı ifadeler, bunu desteklemek için kullanılmıştır. Sözelimi “Allah, göklerin ve yerin nurudur” (Nur 24/35) ayeti, bu görüşe kaynak teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 1982.
- Ece, Hüseyin Kerim. *İslam'ın Temel Kavramları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Fazlurrahman. *İslam*. Selçuk Yayınları, Ankara: 1993.
- Hançerlioğlu, Orhan, *İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Yayınevi, 1975
- İbn-i Arabî. *Fususul-Hikem*. Çeviri ve Şerh: Ekrem Demirli. İstanbul: Kabcacı, 2006.
- İslamoğlu, Mustafa. *Kur'an'a Göre Esmâ-i Hüsnâ*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- İzutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahat-Kavramlar*. İstanbul: Kaknüs, 1998.
- Kitabı Mukaddes. *Kitab-ı Mukaddes Şirketi*. İstanbul, 1997.
- Mevdudî. *Kur'an'a Göre Dört Terim*. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1979.
- Mevdudî. *Tefhimu'l Kuran*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.
- Namlı, Tuncer. *Kur'an Aydınlığı: Kronolojik Kur'an Meali*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2015.
- Sarmış, İbrahim. "Bazı Ayetlerin Çevirisi ve Yorumlanması Üzerine". *Eskiyeni* 26 (Mayıs 2013): 203-240.
- Swanboorn, P. G. *Aspecten van Sociologisch Onderzoek*. Boom en Meppel, Amsterdam: 1987.
- Şatıbi. *el-Muwafakat, İslami İlimler Metodolojisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.